

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Розкриваються концептуальні аспекти формування історичної свідомості населення України. Аналізуються проблеми конструювання національної ідентичності в сучасній культурній політиці.

Ключові слова: історична пам'ять, історична ідентичність, культурна політика.

Раскрываются концептуальные аспекты формирования исторического сознания населения Украины. Анализируются проблемы конструирования национальной идентичности в современной культурной политике.

Ключевые слова: историческая память, историческая идентичность, культурная политика.

Conceptual aspects of the historical consciousness of the population of Ukraine. The problems of constructing national identity in contemporary cultural politics.

Key words: historical memory, historical identity, cultural policy

Інтерпретація культурної політики лише як діяльності держави в галузі культури навряд чи відповідає сучасному баченню і культури, і політики. Якщо культуру вважати об'єктивно існуючою субстанцією, то слід визнати її «природний» історизм, тобто сприймати історію як адекватну культурі форму соціальної динаміки. Якщо дотримувати протилежної точки зору і вважати культуру позасуб'єктною ментальною конструкцією, маємо погодитися з тим, що фіксація її сутнісних характеристик також буде історично зумовленою. Так чи інакше, культурна політика передбачає історичну складову, актуальність якої залежатиме від стану суспільства та держави. В контексті особливостей цивілізаційного самовизначення України, що виявились в останні двадцять років, в аналізі культурної політики доцільним було б мати на увазі теоретичну формулу «державанація», згідно з якою формування гомогенної національної ідентичності є одним із завдань держави, яка застосовує при цьому не тільки мистецтво та просвітницькі інститути, а й арсенал освіти і науки. Історичний аспект культурної політики можна розглядати як одну з найсуттєвіших складових цієї практики. Запізнілий характер українського націєтворення в поєднанні з неоднозначним ставленням різних соціальних груп до держави, рецидиви постколоніального синдрому в суспільних реакціях, суперечливий характер громадянської свідомості дедалі більше привертають увагу дослідників до способів формування державою національної ідентичності.

Проблеми конструювання історичної пам'яті в пострадянських суспільствах, зокрема в Україні, вже набули висвітлення в працях українських дослідників: В. Гриневича, І. Дзуби, Л. Залізняка, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, А. Портнова,

М. Розумного, М. Рябчука, І. Юхновського, Н.Яковенко, а також зарубіжних науковців: О. Гнатюк, Л. Гудкова, Т. Джадта, Б. Дубіна, С. Єкельчика, Е. Кінана, О. Міллера, Е. Томпсон, Ш. Требста та ін. Історичні складові трансформації національної ідентичності населення України аналізувалися В. Котигоренком, І. Кресіною, О. Майбородою, Л. Нагорною, І. Оніщенко, С. Римаренком. До особливостей історичної пам'яті українців зверталися Е. Вілсон, З. Когут, В. Кравченко, С. Кримський, Т. Кузьо, М. Попович, Р. Шпорлюк та ін. Завданням нашого дослідження є висвітлення концептуальних аспектів політики пам'яті як складової культурної політики держави.

Українське «національне питання» часто висвітлюється в контексті поновлення «історичної справедливості» щодо українців як титульної етнічної більшості і забезпечення прав найбільших груп національних меншин. Через те, що за чисельністю після українців другою етнічною групою в країні є росіяни, а разом вони складають понад 95% населення, саме вони опиняються в полі зору дослідників у контексті проблем формування національної ідентичності. Певної гостроти цьому питанню додає саме історична пам'ять про недалеке минуле, яке по-різному сприймається різними групами населення України: українцями — здебільшого (хоча і не завжди на те є підстави) в російському колоніальному контексті, росіянами — як спільне минуле [13,14]. Усе це стимулює політизацію культурних проблем, які сконцентровані навколо «російського питання». Починаючи з 30-х рр. ХХ ст. офіційна радянська версія історії загалом відтворювала «монархічну» російську імперську традицію історіописання. Разом із догматичною марксистською методологією, вона була покликана легітимізувати політичну дійсність Радянської держави. Історія опинилася на службі політики об'єднання неросійських народів навколо російського «старшого брата». У 1947 і 1954 рр. нова політика в історичній освіті визначала східних слов'ян як історичну частину єдиного «російського народу»[4]. Східні слов'яни були представлені як народи, які мали спільне походження в протодержаві Київській Русі. Відтоді політичний альянс між східними слов'янами вважали природним. Радянська історіографія змальовувала Переяславську угоду в 1648 р. між українськими козаками і царською владою як історичну кульмінацію прагнення українців до возз'єднання з їх «російськими братами».

Будьякі відхилення від цієї схеми історіографії були заборонені, що і сталося з працями Михайла Грушевського. У своїй «Історії України-Русі» він сформував контрпозицію поглядам традиційній російській історіографії: зокрема з питання походження східнослов'янських народів. Грушевський переконував, що Україна є прямим і єдиним наступником Київської Русі. У його «статистичному» підході Галицько-Волинське князівство і Козацька держава ХVII ст. розглядалися як утілення української державності. Ці ідеї були використані українськими національними елітами під час Української революції і в наступний період «національного відродження» за радянської влади наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Проте цей

період був нетривалим і проєкт формування «української національної ідеї» виявився незавершеним. Альтернативна «радянська» концепція ґрунтувалася на марксистській ідеї поступу до «справжньої історії» і передбачала, що Радянський Союз іде унікальною дорогою модернізації з кінцевою метою побудови «соціалістичної держави». Було анонсовано, що етнічні відмінності поступово стираються в результаті змішаних шлюбів між представниками різних націй і під впливом асиміляційних процесів, в міру конвергенції всіх націй і народів Радянського Союзу, а також формування нової історичної спільноти — «радянського народу». Сукупність соціально-економічних та культурно-політичних процесів, зокрема: урбанізації, індустріалізації, колективізації, разом з політикою «лікнепу» та «культурною революцією», створювали передумови для ерозії лінгвістичних і культурних кордонів між росіянами і українцями і стимулювали формування змішаної ідентичності. При тому, що формально в паспортах російських громадян фігурувала «офіційна», тобто передбачена методичними матеріалами для проведення перепису населення і номенклатурно зафіксована національність, зокрема «українець» або «росіянин».

Варто відзначити, що в СРСР росіяни були суттєвим чинником впливу на локальні етнічні культури, перш за все на слов'янські, оскільки українці та білоруси, розглядалися як етнічні похідні від давньоруської народності. Але формування територіальних ідентичностей за радянських часів призводило не лише до втрати, наприклад, української національної ідентичності, але й національної ідентичності росіян. У цьому переконує, наприклад, те, що, в Україні стійко зберігається розрізнення місцевих росіян від росіян — мешканців Росії [4]. Цим, а також економічними сподіваннями українських росіян можна пояснити те, чому вони здебільшого голосували за незалежність України в грудні 1991 р. [11]. Сучасні етнокультурні процеси демонструють, що внутрішня етнічна різноманітність України є значно складнішою, ніж спрощений політичний варіант моделювання російсько-української етнічної відмінності.

Зі здобуттям незалежності в 1991 р. в умовах культурного, лінгвістичного, релігійного і регіонального розмаїття українського суспільства, перед державою постало надзвичайно складне для виконання завдання щодо створення всеохоплюючої «національної історії». І хоча пошук «справжньої» історії нині все більше втрачає сенс, усе ж у переломні періоди своєї історії суспільства потребують таких сюжетів та образів, які сприяють поясненню дійсності через звернення до минулого. Історичному знанню надається «корисний» наголос, воно стає інструментом національної політики. Ризики такого роду політики полягають у тому, що в разі різночитання між обраними історичними та звичними ментальними категоріями виникає сумнів не тільки в «правильності» тлумачень історичних подій, а й у власному місці групи чи суспільства в системі соціокультурних і політичних ідентифікацій. Переоцінка смислів породжує конфлікт інтерпретацій дійсності. Фундаментальні запитання: «Хто ми?», «Звідки ми?», «Куди

ідемо?» переформулюються в запитання «Наскільки ми є унікальними?», «Хто винен?» і «Що робити?» Звичне розмежування між «історією-конструкцією» і «минулим-реальністю» поступово зникає. Пізнання історії стає для суспільства не стільки знанням-цінністю, скільки репрезентацією минулого відповідно до суспільних настроїв та очікувань у конкретній політичній ситуації. Посилення ефекту виразності історичного знання, пошук зручного способу вписування його в ієрархію сталих морально-етичних норм, світоглядних парадигм, категорій повсякденності супроводжуються створенням символічних узагальнень про події та явища минулого, які ґрунтуються на інтелектуальному або життєвому досвіді індивіда та колективних уявленнях спільноти. Історичні образи, подібно до міфологічних, передбачають певну емоційну реакцію на них, певний спосіб вираження і прогнозований ефект їх сприйняття. В разі вдалого вбудовування в структуру соціальних очікувань і запитів символ усуває внутрішні протиріччя суспільства і стає інструментом створення символічної реальності, яка вдовольняє фундаментальні потреби суспільства. Щоб зрозуміти її природу і принципи функціонування, необхідно дослідити конкретні дискурсивні практики, тобто правила і функції образу мислення, їх взаємозв'язок з усною та письмовою репрезентацією.

Складність образного визначення України частково пов'язана з тим, що країна не перебуває у центрі уваги європейських та американських теоретиків. Однак і вважати її такою, що є абсолютно нецікавою західному суспільству, також не можна. Вона є радше «невідомою», тобто такою, що не визначила своїх характерних ознак за мірками сучасного світу. Пошук свого місця в історії супроводжується і певним чином залежить від поточних інтелектуальних змін, політичних обставин, соціальних процесів і міжнародних взаємин. Успадкувавши від попереднього історичного періоду певний статус, українська держава не спромоглася утвердитися в новій ролі самостійного гравця на міжнародній арені, перебуваючи в цивілізаційному пошуку, який поки що дає непереконливі результати. Саме ця невизначеність та невиразність стають основою для формування зовнішнього образу України, який моделюється на емоційному та формально-статистичному ґрунті, стаючи приводом для обговорення «історичної аномальності» країни.

У контексті концепції Е.Саїда це можна розглядати як намагання не стільки описати країну, скільки формалізувати певний стереотип для панування над нею або зважаючи на тенденції сучасної історії навіть захищатися від неї. Специфікою цього образу є його мінливість та незавершеність, що не в останню чергу пов'язано з певним розчаруванням європейського політикуму від невиправданих очікувань на прогрес у модернізації суспільства та відсутністю чітких характеристик держави в динаміці її руху до певних політичних, економічних, правових та соціально-культурних стандартів. Не випадково серед найчастіше згадуваних характеристик України є «перехрестя» або своєрідна «буферність», тобто місцезнаходження «між» впливо-

вими політичним акторами, наприклад Росією та Європою. Складні ідеологічні колізії останніх двадцяти років та економічна невпевненість при загалом стабільній політичній ситуації за відсутності зрозумілого для західних партнерів курсу державного самовизначення зумовлюють те, що основною в сприйнятті України є примордіальна точка зору, яка передбачає актуалізацію саме культурної ідентифікації. Це не завжди сприяє об'єктивній репрезентації загальних проблем країни. Тому і на Заході, і на Сході Україна розглядається як потенційно потужна держава, яка ще не повною мірою засвоїла принципи модернізації і не здатна ефективно відповідати на глобальні виклики.

У пошуках причин такої ситуації звернення до історичного минулого є цілком природним. Беручи до уваги тезу Е. Ренана про те, що нація — це велика солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені і які можуть бути зроблені в майбутньому, найактуальнішими виявляються ті періоди в історії, в які народ найбільше потерпав. Таким у минулому України є час її перебування в складі Росії та СРСР. У цьому контексті Росія, яка асоціюється з колишнім «центром», мала б розглядатися як «інший» [5]. Відповідно й образи історичних репрезентацій мають бути підтримані історичними нарративами держави. [10] Складність становища української держави пов'язана з регіональними відмінностями, які сформувалися протягом попередніх століть і різною мірою та в різних ситуаціях ставали складниками української «національної історії». Але в дорадянський період історико-культурні регіони, які сьогодні визначаються дослідниками на мапі країни, не мали досвіду спільного співіснування в межах однієї держави протягом якогось значимого періоду часу. Регіональні історичні сюжети, будучи частиною української «національної історії», водночас, відіграють не менш значущу роль в історіях деяких держав — сусідів України, зокрема в моделюванні їх власних проєктів національних ідентичностей, а саме тих, які сформувалися в межах Австро-Угорщини, Росії і, нарешті, Радянського Союзу [15]. Головною проблемою української держави є пошук відповіді на питання про те, яким чином об'єднати конкуруючі дискурси про минуле України в цілісну національну історію. Держава постала перед необхідністю врегулювання різних історичних інтерпретацій і, водночас, має уникнути створення нових міфів і нарративів, які б роз'єднували населення, невпевнене у своєму минулому.

У результаті відмінності історичних версій різних регіонів України стає очевидним, що рідкісні події, символи й особи могли б використовуватися для об'єднання всього населення країни [3]. Складність завдання, яке постає перед державою, є очевидною, коли з'ясовується як мало історичних подій, особистостей, символів, що стали основою української національної історіографії, суперечать радянсько-російським версіям. Державна еліта стикається з дилемою. З одного боку, вона, можливо, не схильна до створення радикальної української «національної історії» і об'єднання її з навчальною системою

у зв'язку з побоюваннями, що це спричинить опір у тих регіонах, де культурні особливості мають глибокі корені і є найвиразнішими. Це стосується переважно Сходу і Півдня країни, в яких росіяни є одним з традиційних етноісторичних компонентів і складають дуже великий відсоток від загальної кількості місцевого населення [15]. Населення цих територій, здебільшого, не готове бачити Росію як реально «іншого»: як щось чітко окреслене, окреме і чуже. Водночас, залишається небезпека того, що за відсутності переконливих сучасних варіантів історичного моделювання відмінності від російсько-радянської версії подій минулого може потерпати легітимність української нації і держави [15, с. 25].

При цьому варто зважати на те, що впродовж останніх двадцяти років на рівні інтелектуальних або політичних еліт не сформувалося жодної реальної конвенції стосовно українсько-російських взаємовідносин. Т. Кузьо в дослідженні ставлення українських політичних партій до Росії як «іншого» привертає увагу до того, що між ними зберігається багато розбіжностей [8]. Поки більшість правих націоналістично налаштованих партій змальовують Росію як зовнішню «іншого», ліво налаштовані партії, наприклад Комуністична партія України і Соціалістична партія України, навпаки, розглядають реально «іншим» Захід. Положення центристів, зрозуміло, стає складнішим: вони прагнуть бачити Росію як «іншого» в територіальному сенсі, але не в етнічних і культурних аспектах, які є більш спірними. Правоцентристи, зокрема ті, котрі підтримують громадянську державу, усе ж легко погоджуються з націоналістами в тому, що царське радянське минуле має зображатися в негативному сенсі.

Така відсутність єдності свідчить на користь того, що в Україні представлені конкуруючі історичні наративи, кожен з яких пропонує різні інтерпретації минулого України, а також її відносини з Росією. Дослідники, спрощуючи та схематизуючи ці дебати, заявляють про те, що є два ключові історичні наративи, які перебувають у центрі уваги в сучасній Україні. Ідеться про протистояння «советського» табору проти табору «українських традиціоналістів» [2]. Обидві групи мають різні погляди на проект будівництва української нації та зміст національної історіографії. «Традиціоналісти» дотримують жорсткішої та послідовнішої позиції щодо негативного бачення колоніального минулого України. Прихильники «асиміляційної» стратегії, з іншого боку, прагнуть вибірково критикувати колоніальне минуле або так, як це роблять комуністи, або не критикувати його взагалі і розглядати як «золоту еру» [10]. Обидві групи формують конкуруючі дискурси українсько-російських історичних відносин, але при цьому однаково базуючись на тезі про культурну, лінгвістичну та релігійну близькість, яка розвинулася між двома групами впродовж століть. Критичне осмислення імперського та радянського минулого в контексті сучасної України має своїм наслідком, замість висвітлення давньої історії української нації, обґрунтування необхідності її відокремлення від Росії. Водночас це інтерпретується як складова

ідеології європейської інтеграції, оскільки в новій історичній версії Україна постає як «європейська» країна, з глибокими традиціями демократичних інститутів, давньою та змістовною історією, яка лише узаконює зараз свою незалежну державність, що стала жертвою іноземних вторгнень країн, які є відмінними за своєю політичною культурою, як, наприклад, Росія.

Ключовими проблемами української національної історіографії, які стали найдискусійнішими в середовищі фахівців і на основі яких переглядаються концептуальні аспекти шкільної програми, були такі: реінтерпретація Київської Русі як протоукраїнського державного утворення; переосмислення значення Переяславського договору 1654 р. як конфедеративного альянсу; визнання негативності російської царської влади, яка призвела до рабства, втрачи політичних та культурних еліт та роздержавлення і водночас переоцінка ролі Австро-Угорської імперії, як сприятливішої для формування української політичної нації; розгляд Української Народної Республіки (УНР), Директорії та Гетьманщини П.Скоропадського в 1917-1921 рр. як спроби легітимації державного будівництва; оцінка сталінізму як геноциду, етноциду та лінгвоциду щодо українців; реабілітація Української повстанської армії (УПА) як борців за визволення України від нацистів та комуністів [8, с. 253]. Як свідчать події останнього часу навколо використання радянської символіки під час святкування 9 травня, радянський період історії залишається найпроблемнішим як для сучасної української історіографії, так і для свідомості пересічного громадянина.

Стосовно конкретних спроб держави «історизувати» національну ідентичність в Україні, академічна громадськість значну увагу приділила критиці її непослідовності, що знайшло відображення, зокрема, в «змісті» шкільних програм та підручників з історії [7]. Результати цих досліджень підтверджують той факт, що українська держава дійсно зробила подальший крок порівняно з радянською версією української історіографії, в напрямі створення більш «національних» наративів української історії. Як би там не було, результати такої наукової практики багато в чому стали можливими за «офіційної» згоди переконаних прихильників обмеження української національної історіографії.[9] Проблемним виявляється і сам факт використання різних підручників з історії в різних регіонах України, що можна розцінювати як свідчення на користь того, що «має місце певна опозиція до використання більш національно орієнтованого варіанта історії для формування української молоді» [12, с 201]. Деякі дослідники розглядають зміну змісту шкільних підручників та їх використання на території всієї України як очевидний доказ того, що вони є елементом ініційованої державою історичної політики, але вважають такі спроби неефективними в забезпеченні успіху в найближчій перспективі. Проте, поза сумнівом, існує необхідність у подальших дослідженнях того, якою мірою такі зрушення в історичних наративах дійсно впливають на зміни в поглядах школярів щодо минулого України.

Загалом, можна стверджувати, що історичне знання виявляється не менш гнучким та небезпечним інструментом держави в конструванні національної ідентичності, адже йдеться про формування своєрідної «громадянської релігії», як інтерпретації історичного досвіду в контексті трансцендентної дійсності. Історія в цьому контексті радше є варіантом колективної пам'яті, яка не лише сама використовує образи, ритуали та символи, а й у сукупності актуальних змістів є одним з найважливіших аргументів на користь власної значимості. Контраверсійність національної історії, можливо, сприяє тому, що історична регіональність України є найбільш легітимною в масовій свідомості. Колективна пам'ять українців демонструє надзвичайну складну і суперечливу суміш доктрин та міфів. Очевидна складність поєднання загально-національного та регіонального дискурсів створює передумови для подальшого загострення політичної боротьби на полях пам'яті. В контексті пошуку національного консенсусу необхідністю є не лише усвідомлення динаміки самого історичного знання, а й тих культурних практик, які впливають на формування історичної свідомості і реалізуються на рівні повсякденності. Основні історичні тренди влади не завжди забезпечують той ефект, на який вона сподівається. З огляду на взаємозалежність культури та історії, політика пам'яті, на наш погляд, є однією з найактуальніших складових сучасної культурної політики.

Список літератури

1. Грицак Ярослав. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. І. Грицак. — К. : Генеза, 2000. — 360 с.
2. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року / Я. Грицак // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасний український підручник з історії) : зб. наук. ст. — К. : Генеза, 2000. — С. 63-75.
3. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнар. наук. конф. Київ 15-16 гр. 2005 р. / упоряд. та наук. ред. Г.В.Касьянов. — К. : НАН України, Інститут історії України, 2008. — 264 с.
4. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиц. быт. культуры (XIX — XX в.) / Л. Н. Чижикова. — М. : Наука, 1988. — 251с.
5. Яковенко Н. Образ сусіда в наших підручниках з історії / Н. Яковенко [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2010/12/15/8970/>
6. Abdewal R. Memories of nations and states: Institutional history and national identity in Post-Soviet Eurasia, Nationalities Papers. — 2002. — Vol.30. — N.3. — P. 459-484.
7. Janmaat J. G. History and National Identity Construction: The Great Famine in Irish and Ukrainian History Textbooks / J. G Janmaat // History of Education. — Vol. 35. — N. 3. — P. 345-368.
8. Kuzio T. Identity and nation building in Ukraine: Defining the other / Taras Kuzio // Ethnicities. — Vol. 1. — N. 2. — P. 233-255.
9. Kuzio T. The Nation-building Project in Ukraine and Identity: Toward a Consensus / Taras Kuzio // Kuzio T. and D'Anieri, P., (eds.) Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine: Westport, Coon Praeger, 2002. — P. 21.

10. Kuzio T. History, Memory and Nation-Building in the Post-Soviet Colonial Space / Taras. Kuzio // Nationalities Papers. — 2002. — Vol.30. — N.2. — P. 241- 264.
11. Nemiria G. Regionalism: An Underestimated Dimension of State-Building / G. Nemiria // Wolchik S.L. and Zviglyanich V. Ukraine: The Search for a National Identity: Row man and Littlefield Publishers, 2000. — P. 183-198.
12. Popson N. Conclusion: Regionalism and Nation Building in a Divided Society/ Nancy Popson // Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine / Edited by T. Kuzio, P. D'Anieri. — Westport: Coon Pager, 2002. — P.191-208.
13. Velychenko S. The Official Soviet View of Ukrainian History/ Stephen Velychenko // Journal of Ukrainian Studies. — 1985. — vol. 10. — N.2. — P.84.
14. Velychenko S. Post- colonialism and Ukrainian History / Stephen Velychenko // Ab Imperio. — 2004. — N 1. — C. 391 — 404.
15. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990 s: a minority faith / A. Wilson // Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — 277 p.

Надійшла до редколегії 16.06.2011 р.